

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ÜLKƏR NİZAMİ qızı CƏFƏROVA

**AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN
PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRİNDƏ
MƏKAN KATEQORİYASININ TİPOLOJİ SƏCİYYƏSİ**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

**Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir**

Elmi rəhbər: **Eldar Rizvan oğlu Piriye**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Tamilla Həsən qızı Məmmədova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Arif Ərrəhman oğlu Əsədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nəzəri dilçilik və Tətbiqi dilçilik şöbələri

Müdafiə «___» _____ 2017-ci il saat «___» Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.71 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2017-ci il tarixində göndərilmişdir.

**D.02.71 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi**

filologiya üzrə elmlər doktoru,
dosent **N.Ş.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilçilik elminin müasir mərhələsində dil vahidləri ümumi konseptual istiqamətlərə görə öyrənilir. Klassik dövrdə olduğu kimi, ayrı-ayrı alimlərin maraq dairəsindən və mövcud mədəni ənənədən asılı olaraq bu gün dil faktlarını öyrənmək olmur. Məhz bu səbəbdən də, bir çox mütəxəssislərin fikrinə görə, dilçilik elminin tarixi mütləq XIX əsrdən sayılmalıdır. Yəni müqayisəli-tarixi paradigmanın təşəkkülü əslində elə dilçilik elminin tarixinin başlanması demək idi. Qədim dünya və orta əsrlərdəki dil haqqında elm bu baxımdan dilçilik tarixindən kənarda qalırdı. Hindlilər və ərəblər, yunanlar və romalıların dil üzərində apardıqları müşahidələrin dəyərini inkar etmədən, onları ciddi elm məkanından kənarda qoyurlar. Əsas dəlil isə ondan ibarətdir ki, qədim və orta əsrlər dilçiləri öz mədəniyyətinin fundamental mətnlərindən kənara çıxmırdılar. Məsələn, ərəb dilçiliyi bütünlüklə Quran üzərində qurulmuşdur. Quranı öyrənmək dili öyrənmək demək idi, yəni ərəb dilçiliyi ərəb dilinin və yaxud hansısa bir başqa dilin öyrənilməsi üzərində qurulmurdu, məhz Quran dilini öyrənirdi və bu bünövrədə təşəkkül tapırdı. Eləcə də Hindistan dilçiliyi müqəddəs Vedləri öyrənirdi. Yəni ümumdünya elmi kimi dilçilik müqayisəli-tarixi dilçiliyə qədər mövcud deyildi.

Bu günə qədər dilçilikdə üç paradigma formalaşmışdır. Müqayisəli-tarixi paradigmadan sonra F. de Sössürün əsasını qoyduğu sistem-struktur paradigma inkişaf edir və nəticə etibarilə strukturalizmin müxtəlif cərəyanları müəyyən olunur. Və, nəhayət, keçən əsrin sonundan formalaşmaqda olan antroposentrik paradigma bütün dünyada yayılır. Bu sonuncu paradigma, fikrimizcə, müxtəlif adlar altında tanınsa da, eyni paradigmal xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlardan ən çox rast gəlinən *koqnitiv dilçilikdir*. Təhlil göstərir ki, “antroposentrik paradigma” anlayışı “koqnitiv dilçilik” anlayışından fərqlənmir. Digər tərəfdən, *lingvokulturologiya* adlanan tədqiqat sahəsi də koqnitiv dilçiliklə ortaq predmeti olan bir elm sahəsidir. Ümumiyyətlə, demək olar ki, müasir mərhələdə işlənən *antroposentrik paradigma*, *koqnitiv dilçilik* və *lingvokulturologiya* adları vahid terminoloji sıra təşkil edir.

Bəzən belə təsəvvür yaranır ki, alimlər qeyd olunan linqvistik paradigmaların konkret tədqiqatlarda birləşməsinin əleyhinədirlər. Məsələn, tədqiqat struktur dilçilik səpkisində aparılırsa, koqnitiv dilçiliyə aid terminlər və anlayışlar burada işlənməməlidir. Yaxud tipoloji tədqiqatlarda

lingvokulturoloji və struktur-semantik təhlilin nümunələri olmamalıdır. Fikrimizcə, bu yanlış mövqedir.

Dilçilik elminin müasir mərhələsində hər üç paradigmadan, onların nailiyyətlərindən istifadə olunmalıdır. Müqayisəli-tarixi, qarşılıqlı və tipoloji dilçilik bir dilin faktlarını digər dillərin fonunda öyrənməyə imkan açır. Bu cür tədqiqatlar həmişə son dərəcə uğurlu olur, çünki dil faktları müqayisədə qabarıq şəkildə nümayiş olunur. Sistem-struktur baxış dil faktlarının ciddi quruluşunu və sistem daxilində uzual əlaqələrini üzə çıxardır. Nəhayət, koqnitiv dilçilik dil və milli təfəkkür arasında, dil və milli mədəniyyət arasında olan əlaqələri müəyyən edir. Əslində milli mentalitetin yeganə mötəbər göstəricisi milli dildir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya dilçiliyində bu cür paradigmal kəsişmə yollarında aparılan tədqiqatlar son dərəcə azdır. O ki qaldı Azərbaycan dilçiliyinə, demək olar ki, belə tədqiqatlar mövcud deyil.

Aparığımız tədqiqatın aktuallığı bir neçə amillə müəyyən olunur. Birincisi, atalar sözləri milli təfəkkürü ən qabarıq şəkildə nümayiş edən dil vahidləridir. İkincisi, onların struktur-semantik fərqləri tipoloji səciyyə daşıyır. Üçüncüsü, Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin paremioloji vahidləri həm tipoloji, həm sistem-struktur, həm də koqnitiv baxımdan bu vaxta qədər heç kim tərəfindən tədqiqata cəlb olunmayıb. Bunun vacibliyi isə şübhəsizdir, xüsusən müasir qloballaşma dövründə. Bu cür tədqiqatın nəticələri yalnız dilçiliyi yox, eyni zamanda etnik psixologiyayı, kulturologiyayı, fəlsəfəni və bir sıra digər humanitar elmləri maraqlandırır.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan, rus və ingilis dili paremioloji vahidləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini bu dillərin paremiologiyasında “məkan” konseptinin inikası təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədini Azərbaycan, rus və ingilis dilləri paremioloji sistemlərində “məkan” konseptinin nümayiş olunmasında tipoloji baxımdan oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etməkdir.

Tədqiqat işində əsas məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı **konkret vəzifələr** yerinə yetirilmişdir:

- Nəzəri ədəbiyyat təhlil olunmuş və aparılan tədqiqatın nəzəri prinsipləri müəyyən olunmuşdur;
- Paremioloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri müəyyən olunmuş və Azərbaycan, rus və ingilis dillərində “məkan” mənasını ifadə edən paremioloji vahidlər toplanmış;

- Həmin dillərdə “məkan” konseptini təqdim edən koqnitiv əlamətlər müəyyən olunmuş və sistemləşdirilmişdir;
- Azərbaycan, rus və ingilis dillərində “məkan” mənalı paremioloji vahidlər qarşılıqlı-tipoloji təhlilə cəlb edilmişdir;
- Azərbaycan, rus və ingilis dillərində “məkan” mənalı paremioloji vahidlərin tipoloji fərqləri və oxşar cəhətləri üzə çıxarılmışdır;
- Tədqiqatın nəticələri ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan, rus və ingilis dilçiliyində ilk dəfə olaraq müvafiq dillərin paremioloji vahidləri qarşılıqlı-tipoloji tədqiqata cəlb olunub. İlk dəfə qarşılıqlı tədqiqat həm struktur-semantik, həm də koqnitiv səpkidə aparılıb. Ümumiyyətlə, dünya dilçiliyində ilk dəfə olaraq “məkan” konseptinin milli dillər paremiologiyasında reallaşan koqnitiv əlamətləri üzə çıxarılıb və sistemləşdirilib.

Tədqiqatın nəzəri dəyəri. Dissertasiya sırf nəzəri əhəmiyyətə malikdir ki, bu özünü iki istiqamətdə göstərir. Birincisi, müasir dilçiliyin hər üç paradigmasının nailiyyətləri əlaqəli şəkildə təsvir və izah olunur. İkincisi, tədqiqatın yekunları nəzəri baxımdan ümumiləşdirilir və təsvir olunur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya bu səpkidə gələcəkdə aparılan tədqiqatlar üçün bir nümunə rolunu oynaya bilər. Dissertasiyanın materialları və nəticələri Respublikanın ali məktəblərində tədris olunan ümumi və xüsusi kursların hazırlanmasında istifadə olunmalıdır. Bundan əlavə, tədqiqatın materialları ikidilli frazeoloji və paremioloji lüğətlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan, rus və ingilis dilləri paremioloji vahidlərində məkan kateqoriyasının tipoloji səciyyəsiindən danışarkən, mövzunun işlənmə dərəcəsini bir neçə istiqamətlə bağlamaq lazım gəlir. İlk növbədə müasir frazeologiya və paremiologiya nəzəriyyəsinə aid bütün əsərlərdə mühüm nəzəri problemlər qaldırılmış və öz həllini tapmışdır. Əlbəttə, bu əsərləri mənimsəmədən, üç dilin paremioloji vahidlərini tədqiq etmək olmaz. Burada mütləq A.Qurbanovun, Z.Əlizadənin, M.Adilovun, Ə.Dəmirçizadənin, İ.Həmidovun və frazeologiya və paremiologiya ilə maraqlanan digər Azərbaycan dilçilərinin adı çəkilməlidir. Rusiyada atalar sözlərinin tədqiqi ilə bağlı diqqəti cəlb edən əsərlər XIX əsrdən başlayaraq yazılır. Burada dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq istiqamətləri çox zaman ayrılırdı. Ümumi bir etnofiloloji istiqamət formalaşır və rus filoloq-alimlərinin əksəriyyəti atalar

sözlərinə öz münasibətini bildirir. Əlbəttə, bu sırada ilk növbədə M.İ.Mihelsonun adı çəkməlidir. Fikrimizcə, onun hazırladığı «Толковый словарь иностранных слов, пословиц и поговорок» bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib. Bir neçə termin, o cümlədən *frazeologiya* termini, ilk dəfə M.İ.Mihelson tərəfindən müasir mənada işlənib.

Qərb paremiologiyası, bir tərəfdən, atalar sözlərini folklor materialı kimi təhlil edib, digər tərəfdən, onları frazeologiyadan ayırmayıb. Məsələn, Oksford universitetinin məşhur ikicildli frazeoloji lüğətində önqoşmalı sözlər yaradan ən sadə frazeoloji konstruksiyalarla bərabər *Rome was not built in a day* kimi bütöv və struktur-semantik baxımdan tamamlanmış sentensiyalar da verilir.

Müasir dövrdə rus paremiologiyası iki istiqamətdə inkişaf edib. Birinci istiqamət ümumiyyətlə atalar sözlərini frazeoloji vahidlərdən ayırmayıb. Bu istiqamətin banisi akademik V.V.Vinoqradov və onun yaxın tələbələri, ilk növbədə N.M.Şanski olmuşdur. İkinci istiqamət paremioloji vahidləri ayrıca dil materialı kimi tədqiq etmək cəhdi ilə seçilir. Bu istiqamətin, fikrimizcə, ən görkəmli nümayəndəsi Q.L.Permyakov olub. Bu alimi xüsusilə səciyyələndirən cəhət ondan ibarətdir ki, o istənilən növ bərpa olunan mətnləri paremiologiyaya aid edib.

Sırf koqnitiv baxımdan müxtəlif dillərin ayrı-ayrı paremioloji vahidləri təhlil olunmuş, lakin bütövlükdə hər hansı bir dilin paremioloji sistemi tədqiqata cəlb olunmayıb. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə koqnitiv tədqiqatlar dünya dilçiliyi kontekstində bu gün hələ də azlıq təşkil edir. O ki qaldı Azərbaycan dilçiliyinə, bunlar, demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

Azərbaycanda son illərdə atalar sözləri Bakı Slavyan universitetinin professoru İ.H.Həmidov tərəfindən intensiv şəkildə işlənib. İ.H.Həmidov “Azərbaycanca-Rusca atalar sözləri və zərbi-məsəllər” lüğəti hazırlayıb. Lüğətin iki nəşri işıq üzü görüb (2004, 2009). Lüğətdə hər iki dildə işlənən paremioloji vahidlərin sinonimləri və paradiqmatik variantları verilir.

Aparılan tədqiqat paremioloji vahidlərin bu və ya digər xüsusiyyətlərini öyrənən bütün əsərlərə əsaslanır, onlardan bəhrələnir və onları mənbə kimi dəyərləndirir. Lakin tədqiqat mövzusu onu koqnitiv istiqamətə yönəldir. Bu istiqamətdə isə atalar sözləri Azərbaycanda tamamilə işlənməyib.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyada əsas etibarilə nəzəri və frazeoqrafik-leksikoqrafik mənbələrdən istifadə olunub. Həll olunan konkret problemlərdən asılı olaraq dil vahidlərinin işlənmə məqamlarını

nümayiş edən ayrı-ayrı mətnlərdən də istifadə olunub. Beləliklə də dissertasiyada bütün mövcud mənbələrdən istifadə olunub.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada məqsəd və vəzifələ bilavasitə bağlı təsviri, əhatə, distributiv, transformasion, sem təhlili və s. dilçilik metodlarından istifadə olunub.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Hər üç dildə paremioloji vahidlər dil sistemini bir neçə səviyyədə təqdim edir. Bunlardan ən vacibi işarə və fon informasiyasıdır. Bu baxımdan məntiqi hökm səviyyəsində ifadə olunan deyim ikinci dərəcəli varlıq kimi çıxış edir;
2. Paremiyaların quruluşunda semantik baxımdan ən vacib ünsür konseptdir;
3. Paremiyaların semantik quruluşunda konseptlər bilavasitə iştirak etmir, yalnız bu və ya digər koqnitiv əlamətlər reallaşır;
4. Milli mentalitetdə konseptlər dildə reallaşan koqnitiv əlamətlərin cəminə müvafiqdir;
5. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində “məkan” konsepti öz fəlsəfi məzmununu mühafizə edə bilir, lakin eyni zamanda həmin məzmun adı anlayışlar vasitəsilə reallaşır;
6. “Məkan” konsepti dillərdə əks olunan dünya mənzərəsində adı təsəvvürlər səviyyəsində təqdim olunur;
7. Əsas tipoloji xüsusiyyət “məkanın” “zamandan” ayrı və müstəqil şəkildə reallaşmasıdır;
8. Hər üç dilin paremioloji sistemində “məkan” universal kateqoriya kimi çıxış edir.
9. Milli mədəni səciyyə daşıyan konseptlər universal “məkan” konseptinin məzmunu ilə əhatə olunur. Paremioloji material məkan-zaman koreliasiyasının ümumbəşər səviyyəsini göstərir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqat yerinə yetirilərkən onun nəticələri haqqında mütəmadi olaraq Bakı Slavyan Universitetinin elmi seminarlarında, universitetdaxili konfranslarda, doktorantların və gənc alimlərin Respublika konfransında, ölkədaxili və beynəlxalq konfranslarda çıxışlar olunurdu. Dissertasiya ilə bağlı 16 məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığından, obyekt və predmetindən, əsas məqsəd və vəzifələrindən, elmi yeniliyindən, metod və mənbələrindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, eləcə də müdafiəyə çıxarılan müddəalardan və dissertasiyanın aprobasiyasından bəhs olunur.

Dissertasiyanın birinci fəslə “Paremioloji vahidlərin qarşılıqlı-tipoloji istiqamətdə öyrənilməsinin nəzəri əsasları” adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir. **Birinci yarım fəsil** “Müasir dilçilik və onu müəyyən edən prinsiplər” adlanır. Burada müasir dilçiliyin əsasını təşkil edən nəzəriyyələr təhlil olunur. Göstərilir ki ümumiyyətlə müasir dilçilik bir neçə fundamental ideya üzərində qurulur. Bu yarım fəslin əsas ideyalarından biri dilçilikdə yeniliyin həll olunmamış məsələlərlə bağlılığı haqqındadır. Hamıya bəlli olduğu kimi, müasir dilçilik koqnitivizmlə bağlıdır. Koqnitivizm isə idrak haqqında olan ümumi elmdir. Koqnitivizmin əsas məqsədi insan biliyinin təşəkkülü problemini həll etməkdən ibarətdir. Dilçilik də digər elmlər kimi bu ümumi məsələnin həllinə kömək etmək istəyir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, sistem-struktur dilçilik artıq öz məqsədlərinə nail olub və ona ayrılan tarixi zaman bitib. Dilçilik tarixində mövcud olan bütün paradigmlər öz əhəmiyyətlərini mühafizə edə bilər. Sadəcə bu gün tədqiqatçıların diqqət mərkəzində koqnitivizmlə bağlı məsələlər dayanır. Müasir koqnitiv elminin əsas mahiyyətini neyrofizioloji proseslər təşkil edir ki, burada dilçilik, demək olar, heç bir şey edə bilməz. Yəni koqnitivizm beyində baş verən idrak mexanizmini öyrənsə, dil haqqında təlim burada xüsusi bir rol oynaya bilməz. Bu həqiqətdir, lakin bununla belə ənənəvi dilçilik fonunda və onun müəyyən yeni inkişaf mərhələsi kimi formalaşan koqnitiv dilçilik öz predmetini müəyyənləşdirməyə çalışır və buna müyəssər olur. Koqnitiv dilçilik bu son illərdə öz elmi aparatını əsas etibarilə yarada bilmişdir. Bəzi terminlər koqnitiv dilçiliyin terminoloji özünəməxsusluğunu təşkil edir, və bu sırada ən mühüm termin *konsept* termini sayılır. Müxtəlif tədqiqatlara öləri nəzər salsaq, görürük ki, məhz konsept termini burada mərkəz mövqedə dayanır, və təhlillər əsas etibarilə onun ətrafında cərəyan edir. Bu isə tamamilə məntiqəuyğun haldır, çünki koqnitiv dilçiliyi xalq təfəkkürü maraqlandırırırsa, məhz konsept xalqın kütləvi təfəkkürünü dil vasitələri vasitəsi ilə təqdim edir.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə “Qarşılıqlı və tipoloji tədqiqatların nəzəri əsasları” adlanır. Burada qeyd olunur ki, müqayisə dilçiliyin ən qədim tədqiqat üsullarından biridir, bəlkə də, birincisidir. Bunun səbəbi isə müqayisənin dünyaya bəşəri münasibətin və dəyərləndirilmə mexanizminin qanunauyğunluğu ilə bağlıdır. İnsan şüuru həmişə və hər yerdə müqayisə üzərində qurulur. Bu fikri qəbul etsək, etiraf etməliyik ki, dilçiliyin ən qədim paradigması məhz müqayisə üzərində qurulub. Lakin, buna baxmayaraq, həmin paradigma keçən əsrin ortalarından başlayaraq yeni nəfəs alır və buna görə də yeniləşir, yeni elmi paradigma təsəvvürü bağışlayır. V.Q.Qakın fikrinə görə, “kontrastiv dilçilik dil haqqında elm çərçivəsində xüsusi bir elm kimi iyirmi il bundan qabaq formalaşır”¹. Bu sözləri V.Q.Qak 1989-cu ildə çapdan çıxan “Xarici dilçilik yenilikləri” məcmuəsinə yazdığı müqəddimədə yerləşdirir. Bu fikrin özünü diqqətlə təhlil etsək, görürük ki, kifayət qədər ziddiyyətlidir. Fikrimizcə, burada söhbət elmi problemlərdən çox terminlərdən gedir. Məcmuənin adı “Kontrastiv dilçilik”dir, yəni burada toplanan məqalələr kontrastiv dilçiliyə həsr olunub. Lakin əsərlərin özlərini təhlil edəndə, məlum olur ki, yeni yalnız addır. Yəni qarşılıqlı təhlil səpkisində aparılan tədqiqatlar dilçilik tarixində müəyyən və kifayət qədər sabit diskurs yaradır. Həmin məcmuədə yerləşən məqalələr diskurs baxımından yeni deyillər. Fikrimizcə, dilçilik tarixində müqayisə əsasında yalnız iki istiqamət formalaşmışdır. Bunlardan birincisi və ilkini müqayisəli-tarixi dilçilikdir. İkincisi – lingvistik tipologiya. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin tarixi yaxşı bəllidir və burada onun üzərində dayanmağın xüsusi bir mənası yoxdur. Müqayisəli-tarixi dilçilik yalnız qohum dilləri tədqiqata cəlb edir, məqsədi isə iki, üç və daha çox qohum dilin bundan qabaqkı vəziyyətini müəyyən etməkdən ibarətdir. Müqayisəli-tarixi tədqiqatlar həm dil sisteminin bir yarusunu, həm də bir neçə yaxud bütün yaruslarını əhatə edə bilər. Bunun tədqiqatın mahiyyətinə heç bir dəxli yoxdur. Əsas məqam ondan ibarətdir ki, bu növ tədqiqatlar yalnız qohum dillərlə məşğuldur və yeganə məqsədi – ortaq keçmişə bərpa etməkdir. O ki qaldı tipologiyaya, onun əsas vəzifəsi (adından da bəlli olduğu kimi) mövcud dünya dillərinin tiplərini araşdırmaqdır. Əlbəttə, bu məqsəd bir növ mütləq perspektivdir. Lakin həmin perspektivi nəzərdə tutan tədqiqatlar konkret və nisbi səciyyə daşıyır. Yəni tipologiyanın ideal məqsədi əslində riyazi hesaba gələn hadisədir. Dünya dillərinin hamısı

¹ Так В. Г. О контрастивной лингвистике // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. Москва: Прогресс, 1989, с. 5-17

öyrənilə bilinsə, deməli, nəticələrin sistemləşməsi dillərin tipologiyasını yaratmağa imkan verə bilər. Aydın məsələdir ki, tipologiya, müqayisəli-tarixi dilçilikdən fərqli olaraq, müxtəlif sistemli (qohum olmayan) dillərin materialını araşdırır. Tipoloji sistemdə, əlbəttə, həm qohum, həm də qeyri-qohum dillər əhatə olunmalıdır, axı tipologiya bütün dillərə aiddir. O ki qaldı tipoloji tədqiqatlara, onlar bir-birinə oxşamayan dilləri tədqiq edir və fərqləri müəyyən etməyə çalışır. V.Matezius müqayisəli dilçilikdən danışarkən, xarakterologiya problemini irəli sürür. Matezius belə bir fikrə gəlir ki, istənilən qarşılıqlı-müqayisəli tədqiqatlar aparmağa hələ tezdir. Müqayisəli tədqiqatların ciddi fundamenti olmalıdır, bunu üçün isə hər bir dilin son dərəcə əsaslı təhlili aparılmalıdır. V.Matezius yazır: “Sistematik elmi tipologiya cəhdləri indiki zamanda vaxtsızdır. Əslində onlar məsələni yalnız çətinləşdirir”².

Aparılan təhlil göstərir ki, bu günə qədər müqayisəli dilçiliyin üç aspekti müəyyənləşir. Birincisini, əlbəttə, qohum dilləri öyrənən müqayisəli-tarixi paradiqma təşkil edir. İkinci istiqaməti areal lingvistika təşkil edir. Areal lingvistikanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, qohum olmayan, lakin eyni ərazidə fəaliyyət göstərən, qonşu dillər tarixən oxşarlıq kəsb edir. Areal lingvistika isə bu cür qonşu dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini araşdırır, həmin oxşarlıqların səbəblərini tapır və izah edir. Bu təsnifata görə, müqayisəli tədqiqatların üçüncü növü nə qohum, nə də qonşu olmayan dilləri əhatə edir. Burada universal oxşarlıqlar və tipoloji fərqlər müəyyən olunur. Məhz buna görə Ç.E.Bazell belə hesab edir ki, komparativistlərin baxışları mütləq reviziyaya məruz qalmalıdır³. Yəni, alimin fikrinə görə, müqayisəli-tarixi dilçilik özünü doğrultmamışdır. Burada biz yenə də struktur dilçiliyin paradiqmal ənənələri ilə rastlaşırıq. Və komparativistlərin tənqidində əslində strukturalizmə xas olan sinxroniyanın mütləqləşməsi müşahidə olunur. Komparativistlər isə, desələr də, deməsələr də, uludil axtarırları ilə, əksinə, diaxroniyaya tam üstünlük verirdilər. Məlum olur ki, strukturalizmin tipoloji problemlər baxımından müqayisəli-tarixi dilçiliklə ziddiyyətləri paradiqmal səciyyə daşıyır. Yəni strukturalizm komparativistikani sonrakı mərhələ əvvəlki mərhələni tənqid edən kimi tənqid etmir. Burada sırf prinsipal paradiqma fərqləri müşahidə olunur.

² Матезиус В. Избранные труды по языкознанию. Москва, 2003, с. 18

³ Базелл Ч.Е. Лингвистическая типология // Принципы типологического анализа языков различного строя. Москва: Наука, 1972, с.16

Birinci fəslin üçüncü yarım fəslə “Paremiologiya və onun frazeologiya və dil nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi”. Burada qeyd olunur ki, dünya dillərinin semantik sistemlərində xüsusi statusa malik işarələr varsa, o da atalar sözləridir⁴. Atalar sözləri unikal struktur-semantik mahiyyətə malik olaraq müxtəlif səpkilərdə öyrənilir. Tədqiqatlar nəzəri, platformaların müxtəlifliyinə bəzən də hətta ziddiyyətlərinə baxmayaraq, biri digərini tamamlayır. Funksional baxımdan atalar sözləri polifunksional dil vahidi hesab edilə bilər. Həqiqətən də onların rolu geniş diapazonda özünü göstərir. Azərbaycanda dünya dillərinin frazeologiyası (paremiologiya daxil olmaqla) müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilmişdir. Bəlkə də, keçən əsrin ikinci yarısında dilçiliyimizin ən aktual mövzularından birini elə frazeologiya təşkil etmişdir. Buna baxmayaraq paremiologiyadan bəhs edəndə, bəzi alimləri və onların yaratdığı konsepsiyaları ilk növbədə yada salmaq lazımdır. Azərbaycanda belə konsepsiyalara Z.Əlizadə və İ.Həmidovun yaratdığı nəzəriyyələr aiddir. Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı”⁵ monoqrafiyası 1985-ci ildə çapdan çıxır. Alimin uzun illər boyu işlədiyi mövzu burada məntiqi ardıcılıqla öz həllini tapır. Kitablə tanışlıq göstərir ki, Z.Əlizadə öz nəzəri fikirlərində yalnız Azərbaycan dilçiliyinə əsaslanmır, o həm də dövrünün dünya dilçilik nailiyyətlərini əsas tutur. O dövrün nailiyyətləri isə struktural dilçilik ətrafında formalaşırdı. Düzdür, həmin illərdə antroposentrik paradigma da formalaşmaqda idi, lakin konkret tədqiqatlarda hələ də strukturalizmin müxtəlif metodları əsas götürülürdü. Bu isə tamamilə qanunauyğun şəkildə baş verirdi. İş orasındadır ki, antroposentrik paradigma bu günün özündə çox zaman yalnız deklarativ şəkildə elan olunur, onun metodikası hələ də dəqiqləşməyib. Strukturalizm isə keçən əsrin sonunda artıq yoluna düşmüş paradigma idi. Tədqiq olunan materialdan asılı olmayaraq struktur və struktur-semantik metodlar müvəffəqiyyətlə işlədilirdi. Burada həm *struktur* həm də *struktur-semantik*

⁴ Adilov M. Niyə belə deyirik. B.: Azərnəşr, 1982; Ağayeva F. Danışiq dilində leksik və sintaktik vahidlər. Bakı: ADU, 1987; Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıcı, 1992; Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1980; Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıcı, 1985; Бондаренко В.Т., Бондаренко И.Л. О значимости паремий в обучении языку / Язык образования и образования языка // Материалы международной конференции 11-13 июня. Великий Новгород, 2000

⁵ Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıcı, 1985.

terminlərinin ayrı-ayrılıqda işlənməsi heç də təsadüfi deyil. Məlum olduğu kimi, strukturalizmin klassik dövründə semantika bir semiotik fenomen kimi inkar edilirdi. Daha dəqiq desək, dilin semiotik sistem kimi öyrənilməsində semantika hesaba alınmırdı. Əlbəttə, burada strukturalistlər ifrata varırdılar, və struktural paradigmanın inkişaf etmiş dövrlərində bir çox alim bunu yaxşı anlayırdı. L.Yelmslevin “Sözlərin mənalari struktur təşkil edirmi?” adlı məşhur məqaləsini xatırlamaq kifayətdir. Ona görə də keçən əsrin ikinci yarısında, xüsusən də sonuna yaxın, hətta ənənəvi terminologiya da müəyyən transformasiyaya uğramaqda idi. Məsələn, paradigmanın ənənəvi *strukturalizm* adından daha geniş *sistem-struktur* yaxud *struktur-semantik* paradigma və metodlar işlənirdi.

İ.H.Həmidovun “Aforizm və atalar sözləri qrammatikasının fəlsəfəsi” kitabında paremioloji semantikanın bir çox məsələləri öz həllini tapmışdır. Kitabdakı təhlil əsasən rus dilinin paremioloji materialı üzərində qurulub, lakin, şübhəsiz ki, elmi və məntiqi ümumiləşmələrin dəyərini yalnız rus dili ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Məntiqi modellər və sxemlər universal səciyyə daşıyaraq bütün dillərə aiddir. Elə ona görə də A.A.Potebnyadan gətirilən epiqraf kitabda çox yerinə düşür: “Məntiq və fikir formaları bütün xalqlar üçün birdir; ona görə fikrin üzvi təcəssümü olan dillər formalarının mənalara görə yox, yalnız səslərlə biri-birindən fərqlənməlidir, bütün dillər üçün vahid bir qrammatika olmalıdır (qədimdə onu *fəlsəfi qrammatika* adlandırırdılar)”⁶.

Yarımfəsildə qeyd olunur ki, paremiologiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin böyük nailiyyətləri var. Lakin buna baxmayaraq obyektin mürəkkəbliyi həmin istiqamətin perspektivlərini müəyyənləşdirir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə “Məkan anlayışı və onun Azərbaycan, rus və ingilis dilləri paremiologiyasında inikası” adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. İkinci fəslin **birinci yarımfəslə** “Koqnitiv dilçilik və “məkan” konsepti. Azərbaycan, rus və ingilis paremiologiyasında “ev” konsepti” adlanır. Burada qeyd olunur ki, məkanın mahiyyətini anlamaq üçün mütləq bu kateqoriyanın fəlsəfi məzmununa müraciət etməli oluruq. Lakin məkan kateqoriyasının təbii dillərdəki məzmunu dil vahidlərində nümayiş olunur və beləliklə konseptuallaşır. Məlum olur ki, “məkan”, yaxud hansısa digər bir kateqoriya, mücərrəd şəkildə (fəlsəfi kateqoriya kimi) təbii dildə reallaşa bilmir. Hətta ən mücərrəd məzmun, yəni leksik vahid şəklində

⁶ Гамидов И. Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. Баку: Сабах, 2001, s. 9.

təqdim olunan ad, məsələn, Azərbaycan dilindəki *məkan* sözü, dil kollektivinin kütləvi şüurunda konsept şəklində mövcuddur. Digər tərəfdən, azərbaycanlılar nə bu anlayışa, nə də leksik vahidə, xüsusi tələbat olmasa, müraciət etmirlər. Bu söz yalnız xüsusi kontekstlərdə işlənir və üslubi baxımdan özəlləşir. Təbii dildə danışanların nitqində isə həmin konsept ayrı-ayrı konkret konseptlərə paylanır və beləliklə də konkretləşir. Yəni məlum olur ki, həmin o mücərrəd məzmunu malik olan fəlsəfi konsept əslində nə deməkdir. Deməli, dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri mücərrəd konseptlərin konkretləşmə modellərini izləməkdir. Konkret modellər məntiqi-semantik səciyyə daşıyır və buna görə də universaldır. Məsələn, “məkan” konseptinin əsas semantik modeli, konkret dillərdən asılı olmayaraq, “ev, insanın yaşadığı qapalı yer” mənasını ifadə edir. Aydındır ki, bu anlayış nə konkret etnik təfəkkürdən, nə də konkret milli dildən asılı deyil. Milli təfəkkürdə “ev” konseptinin özəl semantik modelləri müşahidə oluna bilər, məsələn, Azərbaycan dilindəki *saray, koma, xaraba, mənzil* və s. leksik vahidləri ilə ifadə olunan sözlər. Bu cür sözlər hər bir dildə müəyyən leksik-semantik paradigma təşkil edir və mühüm koqnitiv əhəmiyyət kəsb edir. Yəni bu paradigma xalqa məlum olan “insan yaşadığı qapalı yerlər” haqqında bütöv təsəvvür yaradır. Deyilənlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində, və eləcə də rus və ingilis dillərində, “məkan” konseptini təqdim edən əsas anlayış “ev” anlayışıdır, əsas leksik vahid, əsas ad *ev* sözüdür. Rus dilində *дом* leksik vahidi, ingilis dilində – *house*.

“Ev” anlayışı məntiqi-semantik səviyyədə bir neçə mühüm mənə ünsürünü əhatə edir. Bunlardan bəziləri əsas nominativ funksiya yerinə yetirir, digərləri isə müəyyən mənada məcazi. Əsas nominativ funksiyanı “yaşayış” və “tikili/bina” mənə əlamətləri icra edir, strukturalizmin terminologiyasından istifadə etsək, – əsas struktur semlər bunlardır. Lakin Azərbaycan dilində *ocaq* sözü işlənir ki, bu söz yüksək üslubi calarlara malikdir və azərbaycanlıların kütləvi təfəkküründə son dərəcə dəyərli koqnitiv əlamətlər nümayiş edən konsepti təşkil edir. Gördüyümüz kimi, eyni bir konsept milli təfəkkürdə və buna uyğun olaraq milli dildə, şəxələnilir və öz koqnitiv sərhədlərini tapır.

Bu yarım-fəsildə müxtəlif paremiyalar təhlil olunur və onların koqnitiv tutumu müəyyən olunur. Məsələn, *Ev alma, qonşu al*. Buradakı inkar semantikasi əslində nisbi səciyyə daşıyır. Yəni *ev alma* imperativini *ev alanda* kimi anlamaq lazımdır. Üst layın mənası qonşunun dəyəri ilə bağlıdır. Məkan semantikasi keyfiyyətlə konkretləşir. Əslində atalar

sözünün nə evə, nə məkana daxil yoxdur. Xalq təcrübəsi qonşunun insana və onun normal həyatına olan təsirindən xəbər verir. “Ev” konseptinin bu qəlibdəki rolu sırf ekspressivdir, ev-qonşu oppozisiyası isə həmin ekspressiyanı daha da gücləndirir.

Azərbaycan dilində həmin semantik qəbildən digər atalar sözləri də var. Onlardan ən işləki *Qonşun pisdirsə, evini sat* ifadəsidir.

Rus dilində identik paremiyalar işlənir. Məsələn, İ.Həmidovun lüğətində iki ifadə göstərilir: *He кynu двора, кynu coceda* və *He кynu деревни, кynu coceda*

Bütün göstərilən ifadələrdə “qonşu” konseptinin son dərəcə yüksək dəyərləndirilməsi nəzərə çarpır. Rus dilindəki “həyət” və “kənd” konseptləri fakultativ səciyyə daşıyır. Əsas konsept “özəl məkan”dır. Kütləvi şüurda “özəl məkan” “qonşu məkanla” ölçülür. Daha dəqiq desək, “özəl məkanın” dəyəri “özü ilə” yox – “qonşu məkanla” ölçülür.

Burada həm tipoloji oxşarlıq, həm də universal dəyərlər manifestasiya olunur. “Məkan” konseptinin burada “ev” anlayışı ilə konkretləşməsi heç də “qonşuluq” mənasının əhəmiyyətini azaltmır. Əslində ümumiyyətlə həmsərhəd məkanlar bir-birinə təsir göstərir. Təbiətdə qonşuluğun böyük əhəmiyyəti var. Deməli, mücərrəd “qonşuluq” konseptindən danışmaq lazımdır. Dildə və o cümlədən dilin paremioloji sistemində biz yalnız bu mücərrəd konseptin xüsusi və konkret ifadələri ilə rastlaşırıq. Konkretləşdirilən leksik vahidlərdir, lakin paremioloji semantikanın özəlliyi ondadır ki, mücərrəd semantika neytrallaşmır, yozum imkanları itmir. İngilis dilində, məlum olduğu kimi, “ev” konsepti mühüm yer tutur. Bütün dillərdə kalka olunmuş *My home is my castle* atalar sözünü yada salmaq kifayətdir. Bu paremiya universal səciyyə daşıyır və “ev” konseptinin əsas koqnitiv əlamətlərini sistem şəklində təqdim edir. *My home is my castle* atalar sözünün xarici quruluşunda iki konseptin qarşılaşdırılır və hər ikisi məkan konseptinin konkret mənalı variantıdır. İlk baxışdan bu iki konsept hətta eyni məzmunu malik olması haqqında təsəvvür də yarada bilər. Bunun əsasını “müdafiə olunan qapalı məkan” anlayışı təşkil edir. Lakin konseptlərin milli təfəkkür sistemindəki fərqi məhz tarixi-mədəni özünəməxsusluğu ilə şərtlənir. Tarixi-mədəni amillər baxımından isə *castle* döyüş və silahlı mübarizə-müdafiə üçün hazırlanan özəl məkandır, *home* isə ailənin, doğmalığ, yaxın qan qohumluğu əsasında birləşən insan qrupunun yaşaması üçün nəzərdə tutulan xüsusi məkandır. Bu iki konseptin paremiya daxilində qarşılaşdırılması mühüm koqnitiv əlamət əsasında baş verir. Bu əlamət “qorunmaq yeri” yaxud sadəcə

“qorunmaq”, “əmin-amanlıq məkanı” kimi müəyyənləşə bilər. Bəli, ev dava-dalaş üçün nəzərdə tutulmayıb, lakin universal ümumbəşər təfəkkürü səviyyəsində ev “pənah gətirilən məkan” mənası aktuallaşdırır. Marahılı cəhət həm də ondadır ki, ev, o cümlədən özgəsinin evi, yad-yabancı-qərib üçün də pənah yeridir. *Ev* lekseminə sinonim olan *ocaq* sözünün semantik quruluşunda da həmin koqnitiv əlamət nümayiş olunur.

Buna oxşar digər bir pəremiya da ingilis dilində mövcuddur: *An Englishman's house is his castle*. Mühüm fərq ondadır ki, burada etnosun adı çəkilir, və beləliklə də atalar sözünün mənsubiyyəti bilinir. Digər tərəfdən, etnonimin işlənməsi ifadə olunan fikirlə adresat arasında bir məsafə yaradır. Yəni etnonimsiz variant universal səciyyə daşıyır və hər bir insan tərəfindən təbii bir hiss bildirən ifadə kimi qəbul oluna bilər, yəni ümumiyyətlə insan üçün onun evi bir qaladır. Etnonim pəremiyaya xüsusi status verir, yəni hamı üçün yox, yalnız ingilis üçün ev qaladır.

Ümumiyyətlə, ingilis dilində “ev” konsepti müxtəlif deyimlərin tərkibində rəmzi olaraq ayrı-ayrı leksik vahidlərlə təqdim olunur. Məsələn, *A cock is valiant on his own Dunghill // Every cock is bold on his own dunghill. Every crows on its own dunghill* ifadələri verilir⁷. Tərcüməni A. Abbasov belə verir: “Evdə xoruz, çöldə fərə”, yaxud “Xoruz öz sahibinin küllüyündə daha cəsarətli olur/olar”⁸. Fikrimizcə, ikinci cümlə birincisindən əvvəl verilməli idi, çünki burada ingilis pəremiyalarının hərfi mənasını görürük. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində verilən iki substitut eyni mənaya malik deyil. *Evdə xoruz, çöldə fərə* öz evində hamını sıxma-boğmaya salan adam haqqında deyilir. Əks təqdirdə onun çöldə fərəyə dönməsi heç kimi maraqlandırmazdı. Hərfi mənada verilən konstruksiya isə, ingilis pəremiyaları kimi, “doğma məkanın adamı ruhlandırması, adama güc, hünər verməsi” haqqındadır. O ki qaldı istifadə olunan rəməzə, qeyd etmək lazımdır ki, bu rəməz dünya dillərində rast gəlinir. Məsələn, rus dilində: *родное гнездо*.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə “Azərbaycan, rus və ingilis dillərində “məkan” semantikalı mental baxımdan əhəmiyyətli konseptlərin pəremiolgiyada rolu” adlanır. Burada qeyd olunur ki, dünya dillərində kütləvi təfəkkürün formalaşması baxımından mühüm konseptlər mövcuddur. Bunlar qanunauyğun şəkildə həmin dillərin pəremioloji

⁷ Abbasov A. Q. İngiliscə-azərbaycanca atalar sözləri və zərb-məsəllər lüğəti. Bakı: Turan evi, 2009, s. 59.

⁸ Yenə orada

sistemlərində iştirak edir. Əlbəttə, belə konseptlər paremiologiyada həm müəyyən koqnitiv əlamətlər təqdim edir, həm də tamamilə rəmzi şəkildə istifadə olunur. Məsələn, “məscid” konseptinin yüksək dəyəri *Məscid tikmə, yetimə həyan ol* ifadəsində əks olunur. Xalq arasında bəzi hərəkətlər həyatın mənası kimi dəyərləndirilir. Məsələn, yol çəkmək, su quyusu qazmaq və s. bu kimi işlər kollektiv şüurda maksimal dərəcədə yüksək təqdирə layiqdir. Etnik psixologiyanın ən dərin laylarında, demək olar ki, şüuraltı səviyyədə həmin savab işlər cənnətlə assosiasiya olunur. Deməli, paremiyanın semantik strukturunda hiperbola mövcuddur, yəni “ən müqəddəsdən müqəddəs”. Məsciddən (Allahla ünsiyyətdə olan yer; xalq arasında məscidə *Allahın evi* deyirlər) müqəddəs yer yoxdur, lakin yetimə həyan olmağı xalq məscid tikməkdən üstün hesab edir. Burada məscid əsas koqnitiv əlamətini təqdim edir.

Həmidovun Lüğətində *Məscid tikmə, yetimə həyan ol* Azərbaycan atalar sözünün tam ekvivalenti göstərilir: *He cmpoй цepкву, нyуcmпоу cupomy*⁹. Burada eyni motivasiya, eyni obraz və eyni məna ilə rastlaşırıq. “Mənəvi xeyir” “məkanın” müqəddəsliyinə qarşı qoyulur və ondan üstün dəyərləndirilir. Nəhayət, *məscid* komponentilə yaranan üçüncü paremiya *Məscidin qapısı açıqdır, itin həyasına nə gəlib?* deyimidir. Əslində burada da atalar sözü yox, zərbi-məsəllə rastlaşırıq. İfadənin semantikasi nida semantikasına bərabərdir. Bunun semantik transformun yaratsaq, ən uyğununu *Daha belə yox da, yaxud Ağ eləmə də* ifadələri olar.

İngilis dilində (Kuninin Lüğətinə əsasən) *church* leksik vahidi ilə bir zərbi-məsəl işlədilir. Məsələn, *in the right church but in the wrong pew*¹⁰. Hərfi mənası belədir: “kilsə düzgündür, skamya – səhv”. Yəni “ümumiyyətlə düzgündür, lakin detallarda səhv var”.

Yarımfəsildə aparılan təhlil müəyyən nəzəri müddəalar irəli sürməyə imkan verir. İlk növbədə xalq mentalitetinin bilavasitə məişətlə bağlılığı gözə çarpır. Demək olar ki, paremioloji sistemdə təmsil olmayan əşyalar və hadisələr milli təfəkkür üçün əhəmiyyət kəsb etmir. Dilin bir semiotik sistem olaraq hadisələri kodlaşdırmaq qabiliyyəti həmin xalq təfəkkürü üçün əhəmiyyətli olan hadisələri işarə şəklində mühafizə etməyində qabarıq şəkildə nümayiş olunur. Paremioloji sistem standartların meydanıdır.

⁹ Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Təhsil, 2009, s. 268.

¹⁰ Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь в 2 томах. Том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1967, s. 108.

Müasir dünyada informasiya texnologiyaları son dərəcə geniş yayılıb, istənilən informasiyanı çox tez əldə etmək olar. Nəticədə bir çox adamlar, hətta tədqiqatçılar və xüsusən də sosioloqlar və sosio-psixoloqlar bir çox innovasiyaları kütləvi təfəkkür üçün təbii və adi hal hesab edirlər. Əslində isə bu yanlış fikirdir. Sivilizasiya gətirdiyi biliklər xalq təfəkkürünün filogenetik koqnisiyaları ilə eyniləşdirilə bilməz. Koqnitiv standartların mənşəyi çox qədimdir. Məhz bu mənada dil mədəniyyəti və xalqın təcrübə tarixini qoruyan ən mühüm vasitədir.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində aparılan tədqiqatın yekunları təqdim olunur. Qeyd olunur ki, atalar sözləri müəyyən konsept üzərində qurulur və ona görə də konseptual məzmunu malikdir. Konseptual məzmun məntiqi hökmün strukturunu müəyyən edir və beləliklə də paremiyanın etimoloji yaxud obrazlı mənası müəyyən olunur. Lakin paremiyanı təşkil edən konseptual məzmunun aforistik səciyyə daşdığına görə onun mənası və yaxud semantik quruluşu bir neçə layda ifadə oluna bilər. Digər sözlərlə desək, hər bir atalar sözünün bir neçə mənası ola bilər. Bunlardan əsas konsept üzərində qurulan məna semantik sistemdə hərfi məna kimi müəyyənləşir. Aforistik potensialı bildirən mənalar isə həqiqi və aktual məna kimi təqdim olunur. Əslində çox zaman atalar sözləri həm hərfi, həm də aktual mənalara malik olur. Paremioloji semantikanın digər bir xüsusiyyəti ondadır ki, danışığ situasiyasından asılı olaraq atalar sözləri konkret məna ifadə edir. Yəni atalar sözləri kontekstə və konsituasiyaya uyğunlaşır. Bu xüsusiyyət onun konseptual məzmununun zəifliyi kimi qələmə verilə bilər, əslində isə paremioloji semantikanın universal əhəmiyyətindən xəbər verir. Tədqiqat göstərir ki, eyni konsept üzərində qurulan müxtəlif dillərin atalar sözləri fərqli semantik strukturlara malik olur. Yəni fundamental konseptlərin, eyni dəyərlər üzərində qurulmasına baxmayaraq, konkret dillərdə çox zaman ayrı-ayrı koqnitiv əlamətləri realizə olunur. Bunu “məkan” mənalı konseptlərin insan təfəkkürü üçün ən vacibi olan “ev” konsepti və onun iştirakı ilə yaranan atalar sözləri göstərir.

Dissertasiyanın əsas nəticələri aşağıdakı məqalələrdə və tezislərdə öz əksini tapmışlar:

1. Atalar sözləri və məsəllərdə adət və ənənələrin təcəssümü // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. IV Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2013, s.124-125
2. Paremioloji vahidlər və frazeoloji birləşmələr haqqında // Doktorant və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransı. Bakı, 2013, s.288-290

3. Atalar sözlərinin dil statusu haqqında // Doktorant və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransı. Bakı, 2013, s. 33-35
4. Məkan anlayışı və onun dildə koqnitiv inikası // Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı, 2014, s.224-225
5. Azərbaycan dili paremiologiyasında “məkan” konseptinin koqnitiv əlaməti // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. V Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2014, s.152-154
6. Azərbaycan paremiologiyasında “ev” konsepti // Doktorant və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransı. Bakı, 2015, s.366-369
7. İngilis, Azərbaycan və rus paremiologiyasında “ev” konseptinin koqnitiv mövqeyi // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. VI Beynəlxalq Elmi Konfrans. Bakı, 2015, s.232- 234
8. Müasir dilçiliyin paradıqmal fərqlənməsinə dair // Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı, 2015, s. 846- 847
9. Azərbaycan və ingilis dillərində “doğma məkana” münasibət, məqalə // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, № 2, 2015, s. 51-57
10. Qarşılıqlı və tipoloji tədqiqatların nəzəri əsasları, məqalə // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, № 3, 2015, s.102-105
11. Rus dilində “ev” semantikalı paremioloji vahidlərin konseptual məzmunu // Tağıyev oxuları. Bakı: BSU, № 1, 2015, s. 70-76
12. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində “məkan” semantikalı paremioloji vahidlərin koqnitiv baxımdan öyrənilməsinə dair // Filologiya məsələləri. Bakı, № 4, 2015, s.187-197
13. Семантика пространства в азербайджанской паремиологии, məqalə // Глобальный научный потенциал. Санкт-Петербург, № 5, 2015, s. 62-65
14. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində “məkan”semantikalı mental baxımdan əhəmiyyətli konseptlərin paremiologiyada rolu // Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı, 2016, s.887-888
15. Koqnitiv dilçiliyin nəzəri əsasları // Ulu öndər H.Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2016, s.175-176
16. İngilis dilində işlənən məkan mənalı bəzi paremioloji vahidlərin semantik təhlili // Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, №8, s.187-194

**ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРИИ
ПРОСТРАНСТВА В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО, РУССКОГО
И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ**

Резюме

Диссертационная работа посвящена изучению типологической характеристики категории пространства в паремиологических единицах азербайджанского, русского и английского языков.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во **введении** обосновывается выбор темы, ее актуальность, определяются цели и задачи, предмет, методы исследования, научная новизна и методологическая база исследования, указывается теоретико-практическая значимость работы и апробация ее научных положений.

Первая глава диссертации «Теоретические основы изучения в сравнительно-типологическом направлении паремиологических единиц» состоит из трех глав. Здесь изучаются принципы современной лингвистики, теоретические основы сравнительных и типологических исследований, а также связь паремиологии с фразеологией и теорией языка.

Вторая глава называется «Концепция пространства и ее отражение в паремиологии азербайджанского, русского и английского языков». Это глава состоит из двух подглав. В данной главе рассматривается когнитивная лингвистика и концепт «пространства», концепт «дом» в азербайджанской, русской и английской паремиологии, указывается на важность концепта «пространства» с ментальной точки зрения в азербайджанском, русском и английском языках.

В заключении представлены основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания диссертационной работы.

**TYPOLICAL CHARACTERISTICS OF CATEGORY SPACE
IN PAREMIOLOGICAL UNITS OF AZERBAIJANI, RUSSIAN
AND ENGLISH LANGUAGES**

Summary

The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusion and bibliography.

The introduction substantiates the relevance of the research topic as well as determines the object and the subject, the main task and specific objectives, scientific novelty, the theoretical and practical value, sources and methods, the provisions for defense.

The first chapter of the thesis is called "Theoretical Prerequisites of the Comparative-Typological Study of Paremiological Units" and consists of three sub-chapters. The first sub-chapter is called "Modern Linguistics and Its Principles". The second subchapter is called "Theoretical bases of comparative and typological studies". The third subchapter is called "Paremiology and its relationship with phraseology and language theory."

The second chapter is called "The concept of space and its manifestation in the paremiology of Azerbaijani, Russian and English languages". The chapter consists of two sub-chapters. The first subchapter is "Cognitive linguistics and the concept of "space". The concept of "home" in Azerbaijani, Russian and English paremiology. The second subchapter of the second chapter is called "The role in the paremiology of Azerbaijani, Russian and English languages of concepts with the semantics of "space", which have important mental significance".

The conclusion includes the main results of the research.

Çapa imzalanıb: 23.06.2017.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

УЛЬКЕР НИЗАМИ ГЫЗЫ ДЖАФАРОВА

**ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРИИ
ПРОСТРАНСТВА В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО, РУССКОГО
И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ**

**5714.01 – Сравнительно-историческое и
сравнительно-типологическое языкознание**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

Баку – 2017